

MAKAI JÁNOS

ANDREJ BOGOLJUBSZKIJ A SZOVJET KORSZAK TÖRTÉNETÍRÁSÁBAN

Abstract: (*Andrei Bogolubski in der Geschichtsschreibung der sowjetischen*) Die Persönlichkeit und Tätigkeit vom Fürsten Andre Bogolubski in Vladimir behandelten die sowjetischen Historiker, die die Geschichte des russischen Reich in Kiew untersuchten betont, obwohl kein selbständiger Band über ihn in der sowjetischen Epoche gemacht wurde. Unter den Werken, die der Verfasser der Abhandlung erforscht hat gibt es kein einziges, das den Fürsten vollständig negativ beurteilt. Die sowjetischen Historiker hielten Bogolubski im allgemeinen für einen bedeutenden oder außerordentlichen Staatsmann. Seine Tätigkeit im Nordosten des Reiches anerkannte auch Tolotschko als bedeutend, der ihn übrigens – die ganze Geschichte des Reiches betreffend – nicht für wichtig hielt. Die führenden Historiker, wie zum Beispiel B. D. Grekow und B. A. Ribakow betonten sowohl die positiven als auch die negativen Eigenschaften des Fürsten, während M. D. Priszolkow, I. U. Budownitz, N. N. Woronin, Ju. A. Limonow ihn absolut positiv beurteilten. Größere Auseinandersetzungen entwickelten sich nur in zwei Fragen: Die Forscher äußerten sich nur über dem Versuch des Zustandbringens der Wladimirer Metropole und über das Ermorden des Fürsten und dessen Folgen unterschiedlich. Die Abhandlung legt auch diese Diskussionen dar.

Andrej vlagyimiri fejedelem (1157–1174) a keleti szlávok középkori történetének egyik főszereplője volt, Magyarországon azonban még szakmai berkekben is kevésbé ismert. Ez utóbbi talán indokolná, választott témánk viszont nem igényli tevékenységének bemutatását. A közelmúlt magyar nyelvű publikációi egyébként is viszonylag részletes ismeretanyagot tartalmaznak.¹

Az 1917 előtti orosz nemesi, hivatalos és polgári történészek nagy figyelmet szenteltek a fejedelem bemutatásának, míg a progresszív gondolkodók keveset foglalkoztak vele. Véleményünk szerint az orosz historiográfiában a leghelytállóbb Bogoljubszkij-értékelést V. O. Kljucsevszkij hozta létre, melynek lényege a következő: az uralkodó kiemelkedő történelmi sze-

mélyiség volt. Hatalmának növelése érdekében saját fejedelemségét „zord és szeszélyes gazda”-ként irányította, és beavatkozott a többi orosz terület ügyeibe. Azonban kül- és belpolitikája sikertelen maradt. Cselekedeteit jelleme és a társadalmi környezet is befolyásolta.² Azonban mi sem áll távolabb tőlünk, mint az, hogy Kljucsevszkij értékelését axiómaként kezeljük, mert a kiváló polgári történész esetenként a kelleténél sötétebb szemüvegen át vizsgálta a vlagyimiri uralkodó tevékenységét.

A szovjet historiográfia tanulmányozását több tényező is nehezíti. Ezek közül az egyik az, hogy a szovjet történészeket általában nem lehet olyan egyértelműen meghatározható irányzatokhoz sorolni, mint az 1917 előtti orosz történetírókat, bár egyes kérdéskörök esetében kétségkívül kimutathatók „táborok”, csoportosulások. A másik problémát a kronológiai határok meghúzója jelenti. Mivel a szovjet történettudomány önmagát mint marxista-leninista történetfilozófián, tehát történelmi materializmuson alapuló történettudományt definiálta³, fennállásának időszaka az 1930-as évektől az 1980-as évek végéig, ill. az 1990-es évek elejéig számítható. Tanulmányunkban ezért csak a fenti korszakban kiadott műveket vizsgáljuk. Az utóbbiak természetesen a Szovjetunióban jelentek meg, vagyis a szovjet történettudományt a fenti állam történészeinek tevékenységével azonosítjuk. Ugyanakkor fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy jelen dolgozatnak elsődleges célja nem a szovjet történettudomány bírálata. Ez viszont egyáltalán nem jelenti az ismertetésre kerülő nézetekkel való egyetértést.

Andrej Bogoljubszkij értékelésében a szovjet történettudomány képviselői között, mint látni fogjuk, nem alakult ki éles szembenállás. Ez eltérést jelent az orosz historiográfiához képest. Ráadásul a szovjet történészek számos esetben leginkább csak a tények ismertetésére szorítkoztak, vagy rövid és egybehangzó értékelést adtak. Számunkra azonban például annak ismételtetése, hogy Andrej Bogoljubszkij uralkodása idején a Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség megerősödött, különösebb jelentőséggel nem bír. Következésképpen csak az általunk legjellegzetesebbnek tartott nézetek bemutatására kerül sor.

A bolsevik hatalomátvétel utáni években a történettudomány, különösen az a része, amely az óoroszkorszakkal foglalkozott, még jelentős mértékben a korábbi nézeteket képviselte. A marxistának nevezhető történészek az 1920-as években elsősorban Oroszország 19–20. századi történelmét tanulmányozták. Ebben az évtizedben a Kijevi Rusz történetének kutatása a szovjet történészek részéről éppen csak elkezdődött. A szakemberek egy része még egyáltalán nem alkalmazta a történelmi materializmus módszertanát, és gyakran keverte azt a gazdasági materializmussal.⁴ A legjobb példa erre „a szovjet történettudomány atyja”, M. Ny. Pokrovszkij, akit B. D. Grekov, a század első felének és közepének nagy tekintélyű kutatója kemé-

nyen kritizált az 1930-as évek végének szintézisében. Bírálata többek között a Kijevi Rusz városi kereskedő jellegéről Kljucsevszkij által kidolgozott, de Pokrovszkij által is képviselt nézet váltotta ki. Grekov végül arra a következtetésre jutott, hogy Pokrovszkij sémájában sok a durva hiba, és annak semmi köze a marxizmushoz.⁵

Az 1930-as években a szovjet történészek munkáiban a marxizmus–leninizmus elméletének fokozatos átvétele tükröződött, amint azt Grekovnak az évtized első felében készült művei is bizonyítják. „Ezek a munkák – írta V. V. Mavrogyin és M. B. Szverdlov az 1978-as historiográfiai kötet bevezetőjében – megerősítették a Kijevi Rusz fejlődésének korai szakaszára mint feudális társadalomra és államra vonatkozó nézetet”.⁶ A magunk részéről viszont inkább azt emelnénk ki, hogy a fenti, megalapozottnak egyáltalán nem nevezhető koncepció évtizedekre gúzsba kötötte a szovjet történészeket, akik amúgy is nagy politikai nyomás alatt álltak.

1939-től kezdve Grekovnak több olyan műve is megjelent, amely témánk szempontjából említést érdemel. A Szovjetunió történetének első kötetében (1939) a bennünket érdeklő részt ő írta, de ebben inkább röviden ismertette, mintsem értékelte Andrej Bogoljubszkij tevékenységét. Mindössze a Kijev 1169. évi bevételének következményeit bemutató néhány mondat sugallt negatív megközelítést, a szerző ti. azt sérelmezte, hogy a város kirablása során írott források is megsemmisültek, de magát a fejedelmet ezért sem hibáztatta.⁷ A másik munka, a több kiadást is megért Kijevi Rusz alaposabb értékelést is tartalmaz. Grekov itt más szemszögből vizsgálta az 1169-es eseményeket. Azt, hogy Kijev megszerzése után Bogoljubszkij nem ment a városba nagyra értékelte, és a Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség megnövekedett gazdasági és politikai ereje következményének tartotta. A szerző az egységes nemzeti állam létrehozását illetően a vlagyimiri fejedelmek, köztük Andrej politikájában a moszkvai uralkodók későbbi politikájának vonásait látta.⁸

1939-ben V. A. Galkin Szuzdali Rusz című munkája is napvilágot látott, de csak a térség 8–15. századi politikatörténetét tárgyalta. Annak, hogy a benne található értékelés bemutatásától eltekintünk, két oka van: népszerűsítő jellege és gyenge szakmai színvonala.⁹ A következő évben M. D. Priszjolkovnak, az óoroszló évkönyvek kutatójának jelent meg egy kötete, amely az alábbi megállapításokat tartalmazta az 1177. évi vlagyimiri évkönyv-redakcióról: Összeállítását Andrej Bogoljubszkij vette tervbe életének utolsó éveiben, de halála (1174) megszakította ezt a vállalkozást, és csak 1177-ben fejezték be. Az évkönyv-redakció fő politikai irányelve az volt, hogy az orosz fejedelemségek politikai központja, a vezető szerep, amely Oleg idejétől Kijevé és a kijevi fejedelemsé volt, átkerül a Kljazma menti Vlagyimirba, a vlagyimiri fejedelem kezébe. A krónikás, Bogoljubszkij po-

litikai törekvéseit tükrözve, munkájában kifejtette a rosztov-szuzdali terület városainak egymás közötti viszonyaira vonatkozó saját politikai elgondolását is: kiemelte Vlagyimir városának jogát az elsőségre és az egységes fejedelemség fővárosának szerepére.¹⁰

Ugyanebben a könyvben Priszjolkov teljesen pozitív értékelése is olvasható Andrej Bogoljubszkijről: saját korát és kortársait megelőző bátor és szigorú személyiség volt, aki nagyon korán felmérte az „orosz föld” (értsd: a Kijevi Rusz déli részének) hanyatlását és a rosztov-szuzdali vidék növekvő erejét is; aki szakítva nemzetségének és valamennyi orosz feudális fejedelemségnek a hagyományaival elhatározta, hogy új módon rendezze az erőviszonyokat a rosztov-szuzdali és a többi orosz fejedelemségen belül, csakúgy mint az „orosz föld” külpolitikai kapcsolatait.¹¹

Az ún. nagy honvédő háború alatt és közvetlenül utána a szovjet történészek munkái a patriotizmusra nevelést szolgálták,¹² ezért ettől az időszaktól kiemelkedő szakmai eredményeket ne várjunk. Az aktuálpolitikai célok kiszolgálásának egyik legjobb példája Alekszandr Nyevszkij életrajza.¹³ Témánk szempontjából kivételt jelent Ny. Ny. Voronyinnak a 11–13. századi vlagyimir-szuzdali építészetéről 1945-ben megjelent kötete.¹⁴ Ennek ismertetésétől azonban eltekintünk, mivel a szerző a későbbiekben továbbfejlesztette.

Az 1940-es évek végén, illetve az 1950-es évek elején egymás után jelentek meg azok a kötetek, melyek a szovjet történészek Kijevi Russzal kapcsolatos kutatási eredményeit mutatták be. Közülük A. Ny. Naszonov Az „orosz föld” és az óorosz állam létrejötte című munkáját említjük meg. Ebben a szerző kiemelte, hogy Andrej Bogoljubszkij tevékenységének eredményeként a Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség területe északon és délkeleten is jelentősen növekedett. Az utóbbi tényre később V. A. Kucskin és P. P. Tolocsko is felhívta a figyelmet.¹⁵

Az '50-es évek „termésének” bemutatásakor nem mellőzhető a híres (bár szemlélete miatt inkább a hírhedt jelző lenne szerencsésebb) Ocserki isztorii SZSZSZR, vagyis a Szovjetunió történetének vázlata. Első kötete (1953) részletesen foglalkozott a Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemséggel, de Bogoljubszkijről nem adott markáns értékelést. Az a rész ugyan negatív színezetű, amely szerint a terület belügyeit illetően Andrej rászolgált a „szamovlasztyec” (egyeduralkodó) gúnynévre, és „zsarnoki” magatartása megmutatkozott a fejedelmekhez, valamint a helyi, rosztov-szuzdali bojárshoz való viszonyában is,¹⁶ azonban összességében a kötet Bogoljubszkij-képe távolról sem negatív. Úgy tűnik, az adott rész szerzője (szintén A. Ny. Naszonov) nem annyira az északkeleti fejedelmek értékelésére, sokkal inkább tevékenységük bemutatására törekedett.

Az SZKP XX. kongresszusa (1956) után a Kijevi Rusz történetének tanulmányozásában fellendülés következett be,¹⁷ s ez természetesen nem hagyta érintetlenül az általunk vizsgált témát sem. I. U. Budovnyic például a régi Rusz társadalmi-politikai gondolkodását elemző könyvében egy teljes fejezetet szentelt Bogoljubszkijnak. Véleménye szerint Andrej ideológiai „vállalkozásait” gondosan megtervezték, nagy lendület, valamint politikai céltudatosság jellemezte azokat, s átfogták az akkori orosz társadalom szellemi életének minden szféráját. Andrej Bogoljubszkij a legkülönbébb ideológiai eszközökkel – nagyszerű templomok és kolostorok felépítésével, a Vlagyimiri Istenanya-ikon kultuszának létrehozásával, helyi szentek kitalálásával, autokefál püspökség alapításával, a terület első évkönyv-redakciójának készítésével és saját irodalmi tevékenységével – azt az igen nagy jelentőségű történelmi tényt hangsúlyozta, hogy a félreeső erdőntúli¹⁸ vidéken a hajdani dicsőségét elvesztett Kijev felváltására felnövekedett egy új politikai erő, amely bejelentette igényét a szomszédos területekre, Muromra, Rjazanyra és Novgorodra, s amely Rusz összes többi részén vezető szerepre pályázott.

Budovnyic a fenti, már amúgy is pozitív értékelést, még tudta fokozni: Andrej Bogoljubszkij korának nagyszerű képviselője volt. Megszemélyesítette a Ruszban a 12. században bekövetkezett új helyzetet, amikor is a korábban egységes kijevi állam önálló, Kijevtől elkülönült oblasztyokra¹⁹ tagolódott. Andrej Bogoljubszkij, a rendkívüli államférfi tudatában volt az új történelmi viszonyoknak, nem törődött a régi hagyományokkal, nem hagyta magát elbűvölni az „orosz városok anyjá”-nak hajdani varázsától, céljai érdekében ügyesen használta ki az orosz fejedelmek közötti véleménykülönbségeket és viszályt, valamint a Kijevi Rusz északkeleti részén sajátosan alakult társadalmi viszonyokat. Az orosz kultúra és társadalmi gondolkodás történetében Andrej Bogoljubszkij (kora) azáltal jelentős, hogy Rusz új politikai berendezkedése, a feudális széttagoltság rendszere éppen az ő idejében és az ő közreműködésével találta meg ideológiai formáját.²⁰

A neves történész és művészettörténész, Ny. Ny. Voronyin 1961-ben jelentette meg Északkelet-Oroszország 12–15. századi építészetéről szóló munkájának első kötetét. Az Andrej Bogoljubszkij uralkodása idején folyó munkálatokról a következőket írta: a monumentális építészetnek legfőképpen az volt a feladata, hogy a fővárosnak, Vlagyimirnak és a fejedelmi rezidenciának, Bogoljubovónak fényűző külső formát adjon. Ennek megoldása az ütemét és tervszerűségét illetően csak Jaroszlav kijevi, valamint Dmitrij Donszkoj, III. Iván és III. Vaszilij moszkvai építkezéseivel hasonlítható össze. Az építészek azon Vlagyimir újjáépítésének, erős várrá és pompás épületekkel díszített várossá való átalakításának a megfelelő időben kidolgozott tervét valósították meg, amely méltó volt arra, hogy ne csak az adott terület,

hanem az egész orosz föld fővárosa legyen, és amelynek joga volt Kijev helyének elfoglalására.²¹

Voronyin a Kijevi Rusz vonatkozásában egyesítési szándékot tulajdonított Andrejnek, s úgy vélte, hogy a fejedelem gyenge pontja éppen katonai ereje volt. Bogoljubszkij „podrucnyik”-jait (a befolyása alatt álló fejedelmeket) kapzsiknak nevezte, akiknek érdekei távol álltak a vlagyimiri politika feladataitól, akik a hadjáratokban csak a büntetéstől való félelmükben vettek részt, és bármely alkalmat kihasználták az árulásra. A vlagyimiri seregek ereje nem tudta függésben tartani a centrifugális tendenciákat.²²

A szerző szerint Bogoljubszkij dicsőségének híre eljutott távoli országokba is, hiperbolikus méreteket öltve, s a fejedelem a Nyugat királyaihoz hasonló, valódi egyeduralkodó volt. Voronyin a fentebb már említett egyesítő politikát vizsgálva is talált hasonlóságot Andrej és a 11–12. századi nyugat-európai uralkodók (a flandriai grófok, Barbarossa Frigyes) között.²³

Amint említettük, nem tekintjük feladatunknak az egyes nézetek bírálatát, Voronyin esetében azonban kivételt kell tennünk. Kritikánk tárgya természetesen nem a marxizmus klasszikusaitól átvett idézetek sora, hiszen az egyáltalán nem meglepő, ha egy marxista történész az 1960-as évek elején Marxra vagy Engelsre hivatkozik. A szerző inkább Andrej Bogoljubszkij túlértékelésében hibáztatható. Véleményünk szerint egy grúz és egy örmény példa igen kevés ahhoz, hogy a fejedelem hiperbolikus méretű dicsőségéről beszéljünk. Megkérdőjelezhető a Nyugat királyaihoz való hasonlítás is. A 12. századi nyugat-európai uralkodók jelentős részének hatalma korlátozott volt, ezért az egyeduralkodókat konkrétan meg kellett volna nevezni. Ráadásul a szovjet történészek nem egy esetben Magyarországot és Lengyelországot is a Nyugathoz sorolták, tehát még inkább szükség lett volna a pontosításra. Végezetül nagyon szerencsétlennek érezzük a flandriai grófok és Andrej Bogoljubszkij párhuzamba állítását, mivel a Flandria és a Kijevi Rusz közötti nagyságrendi és fejlettségiszint-beli különbségek szinte lehetlenné teszik az efféle összehasonlítást.

Az 1960-as évek nagyszabású vállalkozásai közé tartozik a régi Rusz külpolitikai kapcsolatainak feldolgozása, amely V. T. Pasuto nevéhez fűződik. A szerző nem kerülhette el Andrej Bogoljubszkij tevékenységének bemutatását sem. Foglalkozott vele a Bizánchoz, a Fekete-tenger partvidékén, illetve attól északra élő nomád népekhez, a Volgai Bulgáriához és a Kaukázus vidékéhez fűződő viszony ismertetésénél.²⁴ Azonban a könyv összefoglaló jellege miatt Pasuto elsősorban nem az egyes államférfiak lépéseinek alapos értékelésére törekedett, s így a szovjet történetírásban addig kialakított Bogoljubszkij-képhez sem járult hozzá újabb adalékokkal.

1971-ben megjelent művében B. A. Ribakov Andrej Bogoljubszkij külpolitikájáról negatív értékelést adott: „A vlagyimir-szuzdali fejedelem kül-

politikájának eredményei az utolsó években tragikus jellegűek voltak: egy hatalmas sereg pusztulása Novgorod alatt, Rusz elleni kun betörések, sikertelen hadjárat a bolgárok ellen és végül Kijev teljes elvesztése, a Rosztyiszlavicsok vazallusból ellenséggé válása. Andrej Bogoljubszkij egyedül maradt...²⁵ Ehhez a nézethez szinte azonnal csatlakozott V. A Kucskin is.²⁶

Az évtized következő évei nem hoztak igazán jelentős eredményt a Bogoljubszkij-értékelésben. Példaként álljon itt O. M. Rapovnak a fejedelmi „birtokok”-at a 10. századtól a 13. század közepéig vizsgáló kötetének egy részlete, amelyben a szerző Andrej és öccse, Vszevolod tevékenységét vette össze: „Andrej Bogoljubszkijnak és Vszevolod Bolsoje Gnyezdónak sikerült egyesíteni a rosztov-szuzdali földet. Ennek köszönhetően mindkét fejedelem a legerősebb volt az akkori orosz fejedelmek között. Ők nemcsak saját fejedelemségükben uralkodtak, hanem ellenőrzésük alatt tartották Rusz sok északnyugati, központi illetve déli területét is. Ezért nem véletlenül kezdték Északkelet-Oroszország uralkodóit nagyfejedelmeknek nevezni”.²⁷

Nem várhatunk sokat A Kijevi Rusz szovjet historiográfiája című kötetől sem, amely ugyan jó áttekintést nyújt az óoroszl nép kialakulásával, a Kijevi Rusz gazdasági-társadalmi rendjével stb. kapcsolatos nézetekről, de Andrej Bogoljubszkijt mindössze két esetben említi.²⁸ Ráadásul a második említés mindössze hivatkozás Voronyin egy cikkére.

Andrej Bogoljubszkij tevékenységének egyik legátfogóbb elemzése a szovjet történeti irodalomban a már idézett B. A. Ribakov nevéhez fűződik, aki nagy monográfiájában (A Kijevi Rusz és a XII–XIII. századi orosz fejedelemségek, 1982) a fejedelem uralkodását apjával összehasonlítva mutatta be. Elismerően írt a városok széleskörű építéséről. Úgy vélte, az a fejedelem, aki ideiglenesen ült egy részfejedelemség trónján, készen arra, hogy bármely pillanatban más területekre távozzon, nem tudott városépítéssel foglalkozni. Jurij Dolgorukij és Andrej Bogoljubszkij viszont (Monomah politikáját folytatva) saját alapvető érdekeit a Rosztov-Szuzdali Fejedelemséggel kapcsolta össze, s ez objektíve pozitív volt. Bogoljubszkijt Ribakov e téren annyira magasztalta, hogy stílusa már-már a világnézeti indíttatású művekre emlékeztet: a Nerl melletti Pokrov-templom, a bogoljubovói vár épület-együttese... és a vlagyimiri Arany-kapu a művészet soha el nem halványuló alkotásai, melyek lehetővé tették a krónikásnak, hogy Andrejt a bibliai Salamon királlyal hasonlítsa össze, nekünk pedig, hogy fogalmat alkossunk arról, milyen bámulatos szépségű volt az orosz építészet az Igor-ének készítésének előestéjén. A két fejedelem tevékenységében a szerző pozitívan értékelt a hatalom centralizációját is.²⁹

Jurij Dolgorukijjal kapcsolatban Ribakov negatív vonásnak tartotta az állam területének felosztását, tehát az ugyélok (részfejedelemségek) fiai részére történt kijelölését. Andrejre ez a „szemrehányás” nem vonatkozott, őt

viszont külpolitikájáért ítélte el. Bírálatainak lényege a következő: a Kijev megszerzésére irányuló törekvések, melyek Andrejnek, Vlagyimir Monomah unokájának személyes és nagyra törő elképzelései voltak, semmiképpen sem kapcsolódtak a szuzdali bojárok mindennapos érdekeihez. Minden hadjárat az északkeleti gazdasági élet rendjének megzavarását idézte elő, nem is beszélve arról, hogy ezeknek a nép számára milyen súlyos pusztító hatásuk volt. A Kucskovicsok összeesküvését (1174) megelőző öt év alatt Bogoljubszkij öt távoli hadjáratot indított. Ez idő alatt, a legszerényebb számítások szerint is, a seregeknek kb. 8000 kilométert kellett megtenniük (erdőkben, mocsarakban és vízvázasztókon keresztül), vagyis csak a célhoz való eljutásra nem kevesebb mint egy évet kellett elvesztegetniük, nem is számolva a hosszú ostromokat, s ráadásul három hadjárat sikertelen volt, majd így zárta eszmefuttatását: nem meglepő, hogy ez az uralkodás a bojár arisztokrácia fegyveres felkelésével és a tőle független népharagnak a fejedelmi közigazgatás képviselőivel szembeni kinyilvánításával végződött.³⁰

Ribakov Andrej Bogoljubszkijt nehéz természetű, hatalomra vágyó és energikus fejedelemként mutatta be, továbbá rendkívüli államférfinak tartotta, aki egyben hadvezér valamint író is volt. Külön kiemelte, hogy Andrej udvarában irodalmi tevékenység folyt, s uralkodásának idejéből évkönyvrészletek maradtak fenn.³¹

Az 1980-as évek második felében egyrészt P. P. Tolocsko foglalkozott részletesen a bennünket érdeklő kérdéssel. Nem értett egyet B. D. Grekovval, aki Bogoljubszkijt ugyan nem tartotta rendkívüli uralkodónak, tevékenységében mégis olyan vonásokat fedezett fel, melyek a fejedelmet Moszkva későbbi államférfiaihoz hasonlították. Tolocsko úgy vélte, Grekovnak és kollégáinak mindössze az adott alapot arra, hogy Bogoljubszkijban az államférfi új típusát lássák, hogy ő saját oblasztyában (fejedelemségében) egyeduralomra, az egész Ruszt tekintve pedig a rangidősségre törekedett, majd az ukrán kutató a következő magyarázattal támasztotta alá álláspontját: a fenti célok elérését a Bogoljubszkij számára nem megfelelő fejedelmek és püspökök elűzése, valamint az engedetlen bojárokkal való leszámolás kísérte. Ebben azonban semmi új nem volt, hasonló jelenségek jellemezték a politikai helyzetet a többi orosz területen is. Csak elképzelhető, hogy Andrej sikerei jobban érzékelhetők voltak, mint kortársai sikerei, de nyilván gyengébb ellenállást is tanúsítottak vele szemben. Sem a vazallus fejedelmek, sem a hatalmas földbirtokos arisztokrácia, sem a püspökök nem tudtak még mély gyökeret eresztetni a viszonylag fiatal Rosztov-Szuzdali Fejedelemségben, nem jelentettek olyan politikai erőt, mint Kijevben, Novgorodban, Halicsban és Rusz többi régi központjában, s Bogoljubszkij nem attól cselekedett szabadabban, hogy a szuzdali földön megszűnt a régi

vecse-rendszer, hanem attól, hogy a 12. században ez itt még nem fejlődött ki.³²

Egyes történetírók szerint Rosztyiszlav Msztyiszlavics kijevi fejedelem (1159–1167) az államférfiak anakronisztikus típusát képviselte, aki reménytelenül próbálta megállítani a történelem kerekét. Rosztyiszlávval Andrej Bogoljubszkijt állították szembe, aki állítólag északkeleten lerombolta a kialakult rendet, és a távoli jövő terveit rajzolta meg. Tolocsko viszont úgy vélte, hogy hasonló szemrehányást nemcsak Rosztyiszlávnak lehet tenni. Nem értett egyet a két uralkodó szembeállításával, mivel a vezető szerepre pályázó fejedelmek mindannyian a centripetális erők képviselői voltak, s őket nem a végső célok, hanem azok elérésének módszerei és útjai különböztették meg egymástól.³³

P. P. Tolocsko Andrej Bogoljubszkijt tehát nem tartotta rendkívüli államférfinak, mint B. A. Ribakov, viszont helyi szinten, a Szuzdali Fejedelemségben jelentősnek minősítette uralkodását, amikor azt írta, hogy tevékenysége az orosz állam területét kialakító első kijevi fejedelmek tevékenységéhez hasonlít.³⁴

A korszak végére megszületett a Vlgyimir-Szuzdali Fejedelemség első monográfiája is, melyben a szerző, Ju. A. Limonov alaposan elemezte és értékelte Andrej Bogoljubszkij életpályáját és északkeleti uralkodását. A fejedelmet jellemezve nem fukarkodott a pozitív jelzőkkel: Andrej tapasztalt hadvezér, tekintélyes és félelmetes vajda (katonai vezető, parancsnok) volt, akinek még a „vad kunok” is engedelmessé váltak. Személyes bátorságát általánosan elismerték. Ugyanakkor egyáltalán nem volt vakmerő vitéz, a lovagi párviadatok kedvelője, a heves összecsapást, a csata mámorát, a harc hevét mindennél többre tartó katona. Nagyon okos politikusnak, higgadt és körültekintő tárgyalópartnernek bizonyult. Nemegyszer és fölöttébb sikeresen szerepelt közvetítőként apja, Jurij Dolgorukij és ellenfelei között. Egészében véve ritka tisztánlátás és ravaszság jellemezte. Ezek a jellemvonások, energiával és nagy akaraterővel párosulva, a 12. század rendkívüli diplomatájává tették a fejedelmet, aki túl tudott járni az intrika olyan szinte felülmúlhatatlan mesterének eszén is, mint amilyen Izjaszlav Msztyiszlavics kijevi fejedelem (1146–1154) volt.³⁵

1155-ben Andrej délről északkeletre ment, lemondva az őt az „orosz földből” megillető részről. Limonov szerint ez a döntés Kelet-Európában új tehetséges politikus megjelenését jelentette, akinek az orosz történelem új politikai stratégiát, új politikai fogalmakat, sőt a politizálás új módszereit köszönhetett. Három év alatt Andrej északkeleten jelentéktelen kisfejedelemből a régi Rusz területének körülbelül egyharmadával rendelkező, erős fejedelem lett. 1157 júniusa, Andrej szuzdali fejedelemmé választásának időpontja Rusz történetének rendkívül fontos dátuma. Az önálló északkeleti

államalakulat megteremtésének hivatalos lépését jelzi. Ez utóbbi az egész orosz nemzet eljövendő politikai központjának keletkezési helye volt.³⁶

Andrej Bogoljubszkij és apja, Jurij Dolgorukij politikáját összehasonlítva, Limonov úgy vélte, hogy Andrej és bojárjai bizonyos mértékben Jurij politikájának örökösei voltak. A taktika változatlan maradt – „Szuzdal” csaknem az összes fontos déli konfliktusba beavatkozott. A stratégia változott meg, ti. Kijev elfoglalása Dolgorukij számára alapvető cél volt, Bogoljubszkij és a rosztovi bojárok esetében viszont csak saját hatalmuk megerősítésének eszköze. Ebben állt a politikájuk közötti elvi különbség.³⁷

A krónikás Andrej testvéreinek „Szuzdal”-ból való elűzésével kapcsolatosan azt írta, hogy „ő ezt azért tette, mert az egész szuzdali föld egyeduralkodója akart lenni”. Limonov némi módosítással értett egyet vele: nemcsak a „szuzdali földé”. Szerinte Andrej fejedelem minden politikai törekvése, minden diplomáciai és katonai erőfeszítése a feudális anarchia leküzdésére irányult. Ebben északkelet anyagi erejére és az egyeduralkodó új ideológiai elvére támaszkodott. Az utóbbi nemcsak megfogalmazódott, hanem meg is valósult. Vlagyimir Szvjatoszlavics kijevi nagyfejedelem (980–1015) idejétől Rusz nem ismert ilyen jelenséget. A 12. században, a feudális szétagoltság időszakában egy politikai értelemben ilyen erős személyiség grandiózusnak tűnt. Mielőtt azonban a szerző teljesen elragadtatta volna magát – a fenti gondolatmenet erre enged következtetni –, sikerült visszatérnie a valóság talajára: az egyeduralkodó fejedelem a feudális belháború időszakában nonszensz, még hozzá veszélyes, amely az ilyen eszme szerzőjének vagy képviselőjének politikai bukásához, sőt fizikai értelemben vett elpusztításához vezethet. Andrej Bogoljubszkij politikájának kudarca, mint ahogyan az 1174. évi összeesküvés is, törvénytörés volt.³⁸

A fejedelem erőszakos halálának okát Limonov Bogoljubszkij politikájának általános válságában látta, s könyvének az összeesküvést elemző részében ismételten túlértékelte a fejedelem jelentőségét. Véleménye szerint 1174 sötét júniusi éjszakáján igen tehetséges államférfit öltek meg, aki sok évtizeddel, ha ugyan nem évszázaddal előzte meg kortársait az „egyeduralkodó” doktrínájának megalkotásában, és aki a moszkvai nagyfejedelmek számtalan nemzedékének ideáljává vált. A feudális szétagoltság korának politikai horizontjáról a régi Rusz, de lehet, hogy a középkori Európa egyik legfénylőbb csillaga tűnt el.³⁹

A szovjet történészek nézeteinek kronologikus áttekintése után szükségesnek látunk tematikus megközelítést is. Egyes kérdéseket tisztázó szándékkal fogunk tárgyalni, míg másokat a szakirodalomban kialakult, nem egyszer éles vita miatt említünk meg. Közülük az első az „egyesítés” problematikája. A szovjet kutatók több munkájukban azt a véleményt fejtették ki, hogy már a 12. század második felében és a 13. század első évtizedeiben a

legnagyobb elkülönült fejedelemségekben a feudális szétagolódás folyamatai mellett létrejött egy ellentétes tendencia is – megjelent a városi lakosság-
nak (különösen felső rétegeinek) és a földbirtokos osztály alsó rétegeinek (a dvorjanyinoknak, fejedelmi szolgáknak) a fejedelmekkel való szövetségre, illetve a nagybirtokosokkal megküzdeni képes erős fejedelmi hatalom létrehozására irányuló törekvése. Ez annak a centripetális tendenciának a kezdete volt, amely a 15. században legyőzte a feudális szétagoltságot. Ilyen tendencia megjelenését látták a kutatók⁴⁰ Andrej Bogoljubszkij és Vszevolod Bolsoje Gnyezdo vlagyimiri, valamint Roman és Danyiil halicsi fejedelmek tevékenységében.⁴¹

A magunk részéről a 12. század második felére, a szétagoltság fokozódásának időszakára vonatkoztatva az egész Kijevi Ruszt illetően nem tartjuk megalapozottnak az egyesítés vagy a centripetális tendencia kifejezések használatát. A források alapján nem bizonyítható, hogy Andrej Bogoljubszkij a szétesett óorosz állam egyesítésére törekedett. Sokkal inkább a szeniori méltóságot, vagyis a nemzetségi rangsorrend első helyét akarta megszerezni.

Akadnak azonban olyan szovjet történészek is, akik ebben a kérdésben figyelemre méltó álláspontot képviseltek. P. P. Tolocsko például azt írta, hogy az orosz földek egyesítési politikája, melynek megvalósulása a szeniorátus elveinek helyreállításával függött össze, minden fejedelmet jellemzett. Később is, amikor Kijev mellett más egyesítő központok (Csernyigov, Vlagyimir, Halics) emelkedtek ki, fejedelmeik szintén rangidőségük clismertetésére törekedtek. Nem volt kivétel Andrej Bogoljubszkij sem.⁴² Ju. A. Limonov pedig az alábbi következtetésre jutott: Andrej felemelkedése és helyzetének erősödése szórványjellegű volt. A feudális anarchia megfékezésétől, az ideiglenes stabilizációtól, az erős és okos politikus személyes hegemoniájától valamint az összorosz politikai központ átvitelétől rendkívül hosszú út vezetett az egységes állam központosításáig vagy akár az arra irányuló törekvésig.⁴³

1169-ben az Andrej Bogoljubszkij által megszervezett koalíció csapatai bevették és kirabolták Kijevet, az „orosz városok anyját”-t. Az 1917 előtti historiográfia megkülönböztetett figyelmet szentelt ennek a kérdésnek. A szovjet történészek viszont – az orosz történetírók jelentős részével, különösen az államjogi iskola képviselőivel szemben – általában nem tekintették sorsfordító évnek 1169-et. Voltak azonban olyan kutatók is (B. D. Grekov, Sz. V. Juskov, Ny. Ny. Voronyin; az 1980-as szintézis szerzői és Ju. A. Limonov),⁴⁴ akik Kijev elfoglalását és Vlagyimir szerepének növekedését politikai szempontból fordulópontnak látták. Az utóbbiak viszonylag kis száma természetesen nem jelentette azt, hogy a szovjet történetírás nem tartotta fontosnak az 1169-es év eseményeit, sőt a számos kérdésben tapasztal-

ható sematizmusához képest egyenesen üdítőleg hat a téma tárgyalása során megfigyelhető sokszínűség. Egyes szerzők a politikai, míg mások a gazdasági, a kulturális vagy éppen az egyházi tényezőket emelték ki, többen pedig (I. U. Budovnyic, B. A. Ribakov és P. P. Tolocsko)⁴⁵ forráskritikai megközelítést is alkalmaztak.

A szakirodalomban vitát váltott ki Andrej Bogoljubszkijnek az a törekvése, hogy északkeleten metropóliát szervezzen. A fejedelemnek az érsekség megteremtéséért folytatott harcát Budovnyic a Ruszban már teljesen kialakult feudális szétagoltság tükröződéseként fogta fel, és úgy vélte, ekkor a politikai szempontból Kijevtől teljesen elkülönült oblasztyok arra törekedtek, hogy vallási téren is lerázzák a régi fővárostól való függést.⁴⁶ G. G. Litavrin és V. L. Janyin véleménye szerint „Andrej Bogoljubszkij arra törekedett, hogy Vlagyimirban érsekséget hozzon létre, amely közvetlenül az egyetemes pátriárka alá lett volna rendelve. Andrej szándékának lényege ugyanaz, mint a novgorodiaknál: a Kijevtől való függetlenség a világi kormányzat rendszerében támaszt keres a helyi egyház Kijevvel való egyenjóságában. Ebben az esetben a Kijev ellen való fellépés szemmel látható jele az egyetemes pátriárka presztízse támogatásának”. A két szerző közösen írt tanulmányában teljes egészében megerősítette Budovnyic következtetését, amikor azt írta, hogy a novgorodi és a vlagyimiri törekvések az óorosz állam feudális szétagolódásának objektív folyamatát fejezték ki.⁴⁷

Voronyin viszont különösnek nevezte a Budovnyic által adott értékelést. Szerinte Bogoljubszkij egyházpolitikai harca nem a feudális szétagoltság tükröződése volt, hanem ellenkezőleg, leküzdésének egyik eszköze, valamint annak eszköze, hogy ne Vlagyimirnak Kijevtől, hanem Rusznak Konstantinápolytól való egyházi függetlensége szilárduljon meg.⁴⁸ Számunkra azonban amellett, hogy a szétagoltság feudális jellegét is megkérdőjelezzük, úgy tűnik, Voronyin nézete szó szerint megalapozatlan, mert a források a függetlenség igényével kapcsolatban nem tartalmaznak megbízható adatokat. A fejedelem a metropólia megteremtését a pátriárka segítségével kívánta elérni. Voronyin elképzelése abból a szempontból fontos, hogy rávilágít: Andrej Bogoljubszkij nem csak fejedelemsége önállóságának megőrzésére törekedett. Azonban nem Rusz Bizánctól való egyházi függetlenségét akarta megszilárdítani, amely egyébként nem is létezett, hanem a Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség és leginkább saját maga „oroszsági” hegemoniáját kívánta megvalósítani. Ebben nagy segítséget jelentett volna a már csak Konstantinápolytól (s nem Kijevtől) függő vlagyimiri egyház is. Végül a csak a pátriárkának alárendelt metropólia megteremtését sem tudta megvalósítani.

Limonov álláspontját nem a fenti vitával összefüggésben ismertetjük, hanem azért, mert a témát illetően figyelemre méltónak tartjuk: az államhatárolom a „saját egyház – saját metropolita – saját központ” eszméjével veresé-

get szenvedett. Természetesen Andrej Bogoljubszkijnek a politikailag és ideológiailag teljeseñ önálló metropolíával kapcsolatos eszméje nem tűnt el. Már 60 év múlva a vlagyimir-szuzdali földnek két püspöksége volt. Kevesebb mint 100 év múlva Vlagyimirban megjelent az „egész Rusz” metropolitája, aki azután rezidenciája helyszínéül Moszkvát választotta.⁴⁹

Végezetül két olyan kérdésre térünk ki, melyek a fejedelem erőszakos halálával kapcsolatosak. Az Első Novgorodi Évkönyv egyértelműen azt állítja, hogy Andrej Bogoljubszkijt saját milosztnyikjai (fiatalabb druzsinájának tagjai) ölték meg,⁵⁰ s ehhez a megállapításhoz M. Ny. Tyihomirov is csatlakozott, sőt úgy vélte, a novgorodi forrásban foglaltakat az Ipatyij (Ipatyev)-évkönyv is alátámasztja.⁵¹ I. Ja. Frojanov, a Kijevi Rusz történetének másik neves kutatója részben az évkönyvíró, részben Tyihomirov álláspontját cáfolandó, a következőket írta: a források elemzése felborítja Tyihomirov logikáját. A Bogoljubovóban lezajlott véres drámáról rosszul informált novgorodi krónikás adatában kételkedni kell. Szerinte Andrejt azon az éjszakán ölték meg Vlagyimirban, amikor Bogoljubovóban aludt. Kételkedünk benne, hogy a novgorodi szobatudós az alapvető részletet helyesen világította meg. Elég átnézni az összeesküvők összetételét, hogy meggyőződünk szavaink helyességében. Tyihomirov a gyilkosság főkolomposaihoz sorolja a névtelen szolgát, és elfelejti megemlíteni, hogy a szolgát Jakim Kucskovicsnak hívták. Nem említi a másik Kucskovicsot sem. A bojárok részvétele az összeesküvés szervezésében és végrehajtásában a történészek előtt teljesen világos. De őket nem lehet milosztyikoknak nevezni. Ez azt jelenti, hogy a novgorodi évkönyvíró tévedett.⁵²

A kutatók körében heves vita bontakozott ki a Bogoljubszkij halálát követő fosztogatással kapcsolatban is, melyet ezúttal I. Ja. Frojanov értékelése váltott ki. Koncepciójának lényege az alábbiakban foglalható össze: a történészek az ilyen rablást általában mint az osztályharc eseményeit értékelik, de bennük a társadalmi tiltakozás mellett az ösközösségi gondolkodásmód motívumai is megtalálhatók. Az elhunyt fejedelmek anyagi javainak elrablása néprajzi adatok alapján új jelentést kap. A lényege érthetővé válik, ha elismerjük, hogy a 11–12. századi Ruszban a fejedelmek jelentős mértékben a táplálás miatt éltek jól. Ez a szabad népesség sajátos fizetsége volt a fejedelem által irányított társadalmi szolgáltatásokért. A fejedelmi munka ellentételezésének ilyen, lényegét tekintve archaikus rendszere elősegítette a fejedelmi vagyon részben társadalmi tulajdonként való felfogását.⁵³ V. T. Pasuto elutasította Frojanov elgondolását. Úgy vélte, az elhunyt fejedelmek vagyonának elrablása az osztályharc egész Európában ismeretes megnyilvánulása volt, és az eseményeket másképpen nehéz is megérteni, mivel ezeket a fejedelmi adminisztráció képviselőinek meggyilkolása kísérte.⁵⁴ Így foglalt állást M. B. Szverdlov és Ja. Ny. Scsapov is. Ők a fiatalabb druzsina tagjainak

kifosztásával kapcsolatban osztályharcról és feudális termelési viszonyokról írtak.⁵⁵ Ju. V. Krivosejev, a frojanovi irányvonal képviselője viszont az ellentábor érveit tartotta megalapozatlanoknak. Szerinte az adott esetben csak a közhatalom formálódó apparátusa elleni osztályharc elemeiről lehet beszélni. A fejedelmi adminisztráció visszaélt helyzetével, a társadalmi egység megbomlott, s mindez hivatalos személyek meggyilkolásában és fosztogatásban megnyilvánuló robbanáshoz vezetett. „A működő hagyományos tudattal együtt” ez is a nép elégedetlenségének oka volt.⁵⁶

A magunk részéről az egyik irányzat értékelésével sem tudunk azonosulni, mert mindkettő saját koncepcióját kívánta alátámasztani a teljes terjedelmében az Ipatyij-évkönyvben fennmaradt Elbeszélés Andrej Bogoljubszkij meggyilkolásáról című forrással. Pasuto és kollégái az osztályharcot akarták kimutatni egy olyan társadalomban, amelyben ekkor még csak folyamatban volt a differenciálódás, Frojanov és Krivosejev pedig a rablásokat az obscsinai viszonyok megsértésének következményeként fogták fel. Mindent egybevetve, nem vitatjuk, hogy a frojanovi megközelítés az események árnyaltabb bemutatását teszi lehetővé, azonban néhány esetben egyetértünk az ellentábor kritikájával. Így például Pasuto jogosan kételkedett abban, hogy egyes fejedelmek anyagi javainak elrablását egy, az osztályviszonyok kialakulása előtti társadalomra jellemző szokással lehet összefüggésbe hozni.⁵⁷ Szerintünk (is) nagyon erőszakoltnak tűnik az afrikai bantuk elképzeléseit a 12. századi szlávok szokásaival összevetni,⁵⁸ s ezáltal Andrej Bogoljubszkijt egy bantu törzsfőnökkel párhuzamba állítani. Ráadásul Frojanov nem tudta bizonyítani, hogy a fejedelmi vagyon elrablása a Kijevi Ruszban általánosan bevett szokás volt. A Jurij Dolgorukij halála utáni fosztogatás inkább azt bizonyítja, hogy a szuzdali fejedelem meglehetősen népszerűtlen volt Kijevben.

Andrej Bogoljubszkij személyiségét és tevékenységét a Kijevi Rusz történetét vizsgáló szovjet történészek is kiemelten kezelték, bár önálló kötet nem készült róla, mint az 1917 előtti orosz historiográfiában.⁵⁹ Az általunk tanulmányozott művek között egy sem akadt, amely teljesen negatív értékelést adott volna. A szovjet szerzők általában jelentős vagy rendkívüli államférfinak tartották őt. Északkeleti tevékenységét még az a P. P. Tolocsko is elismerte, aki az egész Ruszt tekintve nem ítélte különösen fontos fejedelemnek Bogoljubszkijt. A vezető történészek közül B. D. Grekov és B. A. Ribakov értékelésében pozitív és negatív vonások egyaránt megtalálhatók. Mindez azért figyelemre méltó, mert kollégáik mindkettőjükre gyakran hivatkoztak. M. D. Priszjokov, I. U. Budovnyic, Ny. Ny. Voronyin és Ju. A. Limonov teljes mértékben pozitív értékelést hozott létre. Voronyin és Limonov estében ez arra is visszavezethető, hogy mindketten elsősorban az

északkeleti terület történetét kutatták. Limonov néhány megállapítását túlzónak érezzük, gondoljunk például arra, hogy Bogoljubszkijt a régi Rusz, sőt (igaz, csak a feltételezés szintjén) a középkori Európa egyik legfénylőbb csillagának nevezte. Ny. Ny. Voronyin nézeteit, bár jeleztük, hogy tanulmányunk fő célja nem ez, kénytelenek voltunk többször is bírálni. A kiváló művészettörténész képzelőereje időnként túlságosan élénknek bizonyult. Elég, ha csak az általa vont párhuzamok egy részét említjük.

A vlagyimir-szuzdali fejedelem összefoglaló értékelését tekintve tehát a szovjet történettudomány képviselői között nem alakult ki éles szembenállás. Nem vonatkozik viszont ugyanez a részproblémák elemzésére. Példának okáért a vlagyimiri metropólia létrehozásának kérdésében Budovnyic és Voronyin ellentétes nézeteket vallott, holott mindkettőjük Bogoljubszkij-képe pozitív volt. Az 1174. évi gyilkosság, valamint az azt követő megmozdulások az 1980-as években jó lehetőséget biztosítottak az irányzatok vitáihoz. Ezt bizonyítja a Kijevi Rusz obscsinai jellegét hirdető ún. leningrádi iskolához tartozó történészek (I. Ja. Frojanov, Ju. V. Krivosejev) és a hagyományos álláspontot képviselő kutatók (V. T. Pasuto, M. B. Szverdlov, Ja. Ny. Scsapov) pengeváltása a fejedelem halálát követő fosztogatás jellegét illetően.

Végezetül felhívnanánk a figyelmet arra, hogy a historiográfiának egy olyan részterülete, mint a Bogoljubszkij-értékelés sem teljesen feldolgozott téma. Egyrészt azért, mert eddigi vizsgálódásaink értelemszerűen nem terjedhettek ki az orosz és szovjet kutatók valamennyi művére, másrészt az 1917 után Nyugaton megjelent munkák alapos feldolgozása újabb tanulságokkal szolgálhat.

JEGYZETEK

1. Font Márta: Oroszország, Ukrajna, Rusz. Fejezetek a keleti szlávok korai történetéből. Pécs, 1995. 12, 64, 67–68, 90, 106, 111. Makai János: Andrej fejedelem tevékenysége vlagyimiri uralkodása kezdetéig. Egeri Történelmi Évkönyv, Eger, 1994, 260–274. Uő: Andrej Bogoljubszkij egyházpolitikája. Acta Academiae Pedagogicae Agriensis. Nova Series. Tom XXI. Sectio Historiae. Eger, 1993, 137–148. A Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség külpolitikája a 12. század 60–70-es éveiben. Uo. Tom XXII. Eger, 1995, 133–150. Egy 12. századi fejedelemgyilkosság anatómiája. Világtörténet, 1992/1–2, 44–54.
2. A kérdés részletes kifejtése: Makai János: A Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség és Andrej Bogoljubszkij az orosz történetírásban. Világtörténet, 1988/3, 66–83.
3. Szovjetszkaja isztoriografija Kijevszkoj Ruszi. Otv. red.: V. V. Mavrogin, Leningrád (a továbbiakban: L.), 1978, 3.
4. Uo. 7.

5. Isztorija SZSZSZR. Pod. red.: V. I. Lebegyeva, B. D. Grekova, Sz. V. Bahrusina. T. I, Moszkva (a továbbiakban: M.), 1939, 75.
6. Szovjetszkaja isztoriografija Kijevszkoj Ruszi, 8.
7. Isztorija SZSZSZR, t. I. M., 1939, 124, 134.
8. B. D. Grekov: Kijevszkaja Rusz. M., 1953, 513–514. (Első kiadás: M.–L., 1939).
9. V. A. Galkin: Szuzdalszkaja Rusz. Ivanovo, 1939. Ju. A. Limonov például azt írta, hogy Galkin hozzá nem értő módon használta fel az évkönyveket, túlbecsülte a helyi anyag tárgyilagosságát, a könyv pedig tárgyi hibákat tartalmaz. Ju. A. Limonov: Vlagyimiro-Szuzdalszkaja Rusz. Ocserki szocialno-polityicseszkoj isztorii. L., 1987, 11.
10. M. D. Priszjolkov: Isztorija russzkovo letopiszanyija XI–XV vv. L., 1940, 72–73.
11. Uo. 76.
12. Szovjetszkaja isztoriografija Kijevszkoj Ruszi, 9.
13. V. T. Pasuto: Alekszandr Nyevszkij i borba russzkovo naroda za nyezavisimoszty v XIII veke. M., 1951
14. Ny. Ny. Voronyin: Pamjatnyiki vlagyimiro-szuzdalszkovo zodcsesztva XI–XIII vv. M.–L., 1945
15. A. Ny. Naszonov: „Russzkaja zemlja” i obrazovanyije tyerritorii Drevnyerusszkovo goszudarsztva. M., 1951, 188. V. A. Kucskin: Rosztovo-Szuzdalszkaja zemlja v X – pervoj tretyji XIII vekov. Isztorija SZSZSZR, 1969/2, 85, 87, 94. P. P. Tolocsko: Drevnyaja Rusz. Kijev, 1987, 141.
16. Ocserki isztorii SZSZSZR. Period feodalizma IX–XV vv. v dvuh csasztyah. Cs. I, Drevnyaja Rusz. Feodalnaja razdroblennoszty. M., 1953, 328.
17. Szovjetszkaja isztoriografija Kijevszkoj Ruszi, 10.
18. „Zalesszkij”-nek, azaz erdőntúlinak a Kijevi Rusz északkeleti részét nevezték. A terminus egyes települések nevében is szerepelt, hiszen például a Kljazma menti Vlagyimirt (Vlagyimir-Zalesszkij) így könnyen meg tudták különböztetni a volhiniaitól.
19. Az „oblaszty” szó ez esetben elsősorban fejedelemséget jelent.
20. I. U. Budovnyic: Obszesztvenno-polityicseszskaja miszl Drevnyej Ruszi XI–XIV vv. M., 1960, 249.
21. Ny. Ny. Voronyin: Zodcsesztvo Szevero-Vosztocsnoj Ruszi XII–XV. vekov. T. I, M., 1961, 315.
22. Uo. 126.
23. Uo. 126–127. Voronyinnak egy másik művében is találunk összehasonlítást. Ebben azt írta, hogy „Andrej Bogoljubszkij sem határozottságát, sem energikusságát tekintve nem marad alul Izjaszlav Msztyiszlaviccsal szemben”, s ugyanitt Mánuel bizánci császárhoz hasonlította a vlagyimiri fejedelmet. Ny. Ny. Voronyin: Andrej Bogoljubszkij i Luka Hrizoverg. Vizantijjszkij vremennyik. T. XXI, M., 1962. 30, 39.
24. V. T. Pasuto: Vnyesnyaja polityika Drevnyej Ruszi. M., 1968, 190–198, 207, 209, 214–217. A Rusz és a Kaukázus államai című rövid részt (216–217. o.) A. P. Novoszelcev írta.

25. B. A. Ribakov: „Szlovo o polku Igoreve” i jevo szovremennyiki. M., 1971, 146. Andrej Bogoljubzkij külpolitikája alatt Ribakov a többi óorosz fejedelemséghez fűződő viszonyt értette.
26. V. A. Kucskin: B. A. Ribakov: „Szlovo o polku Igoreve” i jevo szovremennyiki. Vesztnik Akagyemii Nauk SZSZSZR, 1972/7, 145.
27. O. M. Rapov: Knyazseszkije vlagyenyija na Ruszi v X-pervoj polovinye XIII v. M., 1977, 156–157.
28. Szovjetszkaja isztoriografija Kijevszkoj Ruszi, 149, 208.
29. B. A. Ribakov: Kijevszkaja Rusz i russzkije knyazsesztva XII–XIII vv. M., 1982, 553–554.
30. Uo. 554–556.
31. Uo. 550, 552, 554.
32. P. P. Tolocsko: I. m. 140–141.
33. Uo. 133.
34. Uo. 142.
35. Ju. A. Limonov: I. m. 38. Limonov ezt az abszolút pozitív jellemzést az apja érdekeiért 1155-ig a Kijevi Rusz déli részén küzdő Andrejről írta. A jellemzés alapjául szolgáló évkönyvi adatok ilyen egyértelmű elfogadása meglepőnek tűnik, hiszen egy másik művében feltételezte, hogy a déli harcokról szóló évkönyv részletek szerzője maga a fejedelem volt: Ju. A. Limonov: Letopiszanyije Vlagyimiro-Szuzdalszkoj Ruszi. L., 1967, 66–68. Andrej Bogoljubzkij szerzőségét Voronyin is valószínűsítette: Ny. Ny. Voronyin: Szuscesztvoval li „Letopiszec Andreja Bogoljubzskovo”? Pamjatyiki isztorii i kulturi. Jaroszlavl, 1976, 43.
36. Ju. A. Limonov: Vlagyimiro-Szuzdalszkaja Rusz, 39, 46.
37. Uo. 65.
38. Uo. 73, 75–76.
39. Uo. 80, 95.
40. B. D. Grekov: Kijevszkaja Rusz. M.–L., 1939, 282. K. V. Bazilevics: Isztorija SZSZSZR. Cs. I, M., 1946, 138–139. V. T. Pasuto: Ocserki po isztorii Galicko – Volinszkoj Ruszi. M., 1950, 176–181. Ocserki isztorii SZSZSZR... Cs. I, M., 1953, 286–290, 301–302, 324. Isztorija Ukrainszkoj SZSZSZR. T. I, Kijev, 1953, 103. Ny. Ny. Voronyin: Zodcsesztvo... T. I, M., 1961, 126–127. (A Voronyinnál megjelölt rész csak Andrej Bogoljubzkijra vonatkozik.)
41. Szovjetszkaja isztoriografija Kijevszkoj Ruszi, 149.
42. P. P. Tolocsko: I. m. 133.
43. Ju. A. Limonov: Vlagyimiro-Szuzdalszkaja Rusz, 76.
44. B. D. Grekov: Kijevszkaja Rusz. M. – L., 1953, 513. Sz. V. Juskov: Obszesztvenno-polityicseskij sztroj i pravo Kijevszkovo goszudarsztva. M., 1949, 140–143, 191. Ny. Ny. Voronyin: Zodcsesztvo... T. I, M., 1961, 125. A Szovjetunió története/I. Felelős szerkesztő: N. J. Noszov. Kossuth, Bp. Progressz, M., 1980, 49. Ju. A. Limonov: Vlagyimiro-Szuzdalszkaja Rusz, 72–73.

45. I. U. Budovnyic: I. m. 249. B. A. Ribakov: „Szlovo o polku Igoreve” i jevo szovremennyiki, 141. P. P. Tolocsko: I. m. 139.
46. I. U. Budovnyic: I. m. 248.
47. G. G. Litavrin, V. L. Janyin: Nyekotorije problemi russzko-vizantyjszkih otnosenij IX–XV vv. Isztorija SZSZSZR, 1970/4, 46–47.
48. Ny. Ny. Voronyin: Andrej Bogoljubzskij i Luka Hrizoverg, 50.
49. Ju. A. Limonov: Vlagyimiro-Szuzdalszkaja Rusz, 62.
50. Novgorodszkaja Pervaja Letopisz sztarsevo i mladsevo izvodov. M.–L., 1950, 34.
51. M. Ny. Tyihomirov: Drevnyaja Rusz. M., 1975, 234. (A hivatkozott rész első megjelenése: 1952). Ju. A. Limonov három és fél évtized múltán is osztotta Tyihomirov véleményét, azzal a különbséggel, hogy Bogoljubzskij gyilkosait milosztyikoknak, ill. miniszteriálisoknak nevezte: Ju. A. Limonov: Vlagyimiro-Szuzdalszkaja Rusz, 85–86. Tyihomirov és Limonov nézetével ebben a kérdésben a kisebbséghez tartozott.
52. I. Ja. Frojanov: Kijevszkaja Rusz. Ocserki-szocialno polityiceszkoj isztorii. L., 1980, 93–94.
53. Uo. 144–145.
54. V. T. Pasuto: Po povodu knyigi I. Ja. Frojanova: Kijevszkaja Rusz. Ocserki szocialno-polityiceszkoj isztorii. Voproszi isztorii, 1982/9, 177.
55. M. B. Szverdlov, Ja. Ny. Scsapov: Poszledsztvija nyevernovo podhoda k isszledovanyiju vazsnoj tyemi. Isztorija SZSZSZR, 1982/5, 183.
56. Ju. V. Krivošejev: Szocialnaja borba i problema genyeziszta feodalnih otnosenij v Szevero-Vosztocsnoj Ruszi XI-nacsala XIII vv. Voproszi isztorii, 1988/8, 59.
57. V. T. Pasuto: Po povodu knyigi I. Ja. Frojanova..., 177.
58. A bantukkal való összehasonlítás: I. Ja. Frojanov: I. m. 145.
59. M. P. Pogogyin: Knyaz Andrej Jurjevics Bogoljubzskij. M., 1850. V. T. Georgijevszkij: Szvjatoj blagovernij velikij knyaz Andrej Bogoljubzskij. Vlagyimir, 1894.